

УДК 141.7:930.1

© Оксана Панафідіна
Криворізький державний педагогічний університет

ДИНАМІКА «СОЦІАЛЬНИХ ЗАМОВЛЕНЬ» ТА СТАНОВЛЕННЯ ГУМАНІТАРИСТИКИ (НА ПРИКЛАДІ ІСТОРИЧНОЇ НАУКИ)

У статті розглянуто процес становлення гуманітарних наук під впливом «соціальних замовлень». Проаналізовано трансформацію методологічних засад історичної науки. Надано увагу ідеям існування законів та альтернативності в історії, а також ідеї завершення історичного процесу.

Гуманітаристика як галузь наукового пізнання давно вже перестала бути виключно сферою творчої самореалізації окремих дослідників. Її становлення та існування тісно пов'язане з т.зв. «соціальними замовленнями» на розробку конкретних проблем соціогуманітарного характеру. Причому зазначена тенденція з часом стає все виразнішою. Людство постійно накопичує певний досвід у різних сферах своєї життєдіяльності, а відтак потребує такої соціальної групи, яка б його акумулювала, зафіксувала, передала наступним поколінням, а також дешифрувала послання з попередніх епох культурно-історичного процесу. Зрештою, якщо застосувати діалектичний прийом та його термінологію, виникає потреба у перетворенні кількісних змін у якісні. Починаючи з XIX ст., під впливом нового витка соціокультурної динаміки трансформуються «соціальні замовлення», які породжують цілий цикл соціальних та гуманітарних наук, а відтак і філософію гуманітарного знання. У даній статті ми спробуємо прослідкувати динаміку «соціальних замовлень» в межах західної цивілізації і показати важливість сучасної гуманітаристики для існування як Заходу, так, без перебільшення, й людства в цілому.

З яких би методологічних підходів не аналізувався культурно-історичний процес більшість дослідників визнають роль Заходу (позитивну чи негативну - це залежить від світоглядних позицій мислителів), його цивілізаційних надбань для усіх народів, що проживають на планеті Земля. Мова

йде про матеріально-технічні винаходи, які поступово набули форми науково-технічного прогресу, а з середини ХХ ст. - науково-технічної революції. Усе це стало можливим саме на Заході, поперше, через притаманну даній цивілізації орієнтацію на потреби окремої особистості, те, що А.Оболонський назвав «персоноцентризмом» [див.:5, с.31]. В різні історичні періоди на перший план виступали різні потреби (так, в античності це були здебільшого біологічні та престижні потреби, в середні віки - духовні, які практично обмежувалися релігійною сферою, а починаючи з нових часів - прагнення до комфортного існування), але завжди переваги надавалися людині, а не соціальній спільноті, до якої вона належить. Тому, з одного боку, на Заході виникають «соціальні замовлення» на проекти реалізації численних і все зростаючих потреб особистості, а з іншого, - виконавці подібних замовлень, тобто люди, котрі на основі вільного творчого пошуку самореалізуються і одночасно допомагають іншим в організації їхньої життєдіяльності.

По-друге, і про це слід сказати окремо, розвиток і культивування теоретичного, а згодом - наукового знання і способу пізнання. Домінування наукової свідомості сприяє формуванню уявлення людини про себе, як про істоту, яка кардинально відрізняється від решти живих істот і яка спроможна перетворювати природне середовище відповідно до своїх потреб. Тобто західна людина, озброївшись науковим знанням, поставила себе над природою. В той же час, на Сході релігійно-філософська свідомість з елементами науковості демонструвала іншу модель світовідчуття: конкретна людина є тільки елементом більш загального (родини, суспільства, держави, природи, космосу), а не над ним. Відповідно там ніколи не зникало почуття відповідальності, адже, будучи лише мікрокосмом, треба пам'ятати про закони функціонування макрокосму, які можна легко порушити. Натомість на Заході панує ідея індивідуального спасіння, ідея відповідальності за власне життя, а тому все, що є навколо, отримує статус джерела, ресурсу задоволення саме індивідуальних бажань і устремлень.

Отже, техніко-технологічний прогрес, котрий є надбанням західної цивілізації і має тенденцію до постійного пришвидшення своїх темпів, та його історичні наслідки можна оцінити двояко. З одного боку, це є позитив, оскільки він забезпечив невиданий раніше рівень життя, комфортне існування людини. Недарма, наприклад, Ф.Фукуяма говорить про «кінець історії», про єдиний шлях розвитку для усього людства за зразком, що демонструє Захід, адже саме гам людство досягло «тієї форми суспільного устрою, яка задовольняє його найпотаємніші та фундаментальні жадання» [7, с.9]. Однак, з іншого боку, в ХХ ст. лунає все більше стурбованих голосів і виловлюються різноманітні думки стосовно зворотної сторони медалі, зокрема, М.Бердяєвим, Е.Гуссерлем, О.Шпенглером, А.Швейцером та багатьма іншими мислителями. Так, наприклад, А.Швейцер говорить про «порушення рівноваги нашої культури», про сильніший розвиток матеріального аспекту культури у порівнянні з духовним, що може виявитися роковим для існування всієї європейської (ширше - західної) культури, про необхідність «переоцінки її матеріальних досягнень» і, нарешті, про потребу в переорієнтації на духовне самовдосконалення людини і соціуму, що має прийти на зміну орієнтації на перетворення навколишнього світу. («...Культура, яка розвиває тільки матеріальний бік без відповідного прогресу духовного, - пише німецький мислитель, - подібна кораблю, який, залишившись без управління, втрачає маневреність і невпинно наближається до катастрофи» [8, с.98].

Подібна двояка оцінка західних цивілізаційних надбань, переконана, має стати складовою ціннісних орієнтацій сучасної людини. А формувати їх покликана гуманітаристика як комплекс різноманітних гуманітарних та соціальних наук. Тому гуманітаризація новітньої освіти не повинна сприйматись як щось незручне і непотрібне, а як основа трансформації наукового способу мислення, яке багато в чому залишається в полоні природничого взірця науковості. Останній, як відомо, був сформульований в ході наукової революції ХVІІ ст. і залишався домінуючим протягом наступних двох століть. Тому перші кроки гуманітаристики здійснювалися в руслі природничого ідеалу науковості. Згадаймо, наприклад, проект створення науки про суспільство О.Конта як «соціальної фізики» або ж тезу історика Т.Бокля про «невблаганну закономірність в моральному світі». Однак згодом починається болючий і тривалий процес формування специфічної методології дослідження проблем людини і суспільства, котрі, як об'єкт дослідження, аж ніяк не можуть ототожнюватися з природничими явищами.

Аналізуючи вплив «соціальних замовлень» на становлення гуманітаристики, необхідно пам'ятати, що перша з наук соціогуманітарного циклу - соціологія, виникає, коли на Заході активно формується індустріальний (промисловий) тип суспільства. Європейські філософи і одночасно перші соціологи (Ш.Л.Монтеск'є, К.-А.де Рувруа Сен-Симон, О.Конт та ін.) пояснювати

необхідність появи нової науки про суспільство тим, що соціально-філософська методологія, на їх переконання, неспроможна адекватно осмислити кардинальні зрушення в соціально-економічній та соціально-політичній сферах життєдіяльності європейців середини XIX ст., породжених індустріальною революцією. Це і зміна способу життя внаслідок зростання ролі міст, урбанізації, появи нового способу виробництва і ринку вільної праці з притаманною йому конкуренцією, і панування буржуазних верств суспільства, яке спричинене зміною способу формування влади, тощо. Таким чином, соціальна організація людей в XIX ст. дуже відрізняється від тієї, що існувала в традиційному суспільстві. В часи функціонування останнього все було звично і зрозуміло. Людина від народження належала до певного стану, який визначав модель її поведінки протягом всього життя. Її соціальні ролі здебільшого відповідали рольовим очікуванням з боку представників тих соціальних груп, до яких вона належала. Відтак, можливість появи рольового конфлікту була мінімальною. Але динамізм індустріальної епохи висуває нові вимоги як до окремої людини, так і до соціуму взагалі. Отже, ми можемо говорити про появу «соціального замовлення» стосовно пояснення суті змін, що відбуваються. Їх легітимізації в очах сучасників, а також образною змалювання шляхів подальшого суспільного розвитку. Все це належить до компетенції соціології, яке інституціалізується починаючи з середини XIX ст.

Схожий зв'язок між «соціальними замовленнями» та становленням гуманітаристики можна простежити на прикладі виникнення політології. Загальне виборче право, практика формування влади через інститут виборності і усвідомлення індивідуальної відповідальності за реалізацію свого виборчого права стали підґрунтям для теорії політики. В рамках останньої дослідники почали розробляти проблеми, пов'язані з функціонуванням тієї сфери суспільного життя, від якої залежить стан розвитку усіх інших сфер. Не в останню чергу, на наш погляд, це відбулося через суспільну потребу в свідомому виборі системи управління. А, як відомо, свідомий вибір має базуватися на можливості всебічного аналізу певного явища (в даному випадку політики як сфери життєдіяльності суспільства).

Серед численних соціогуманітарних наук, які виникли в XIX - XX ст., особливе місце належить культурології, котра по суті є теорією культури. Її мета полягає в формуванні цілісного, інтегрального образу культури, який би поєднував і синтезував усі аспекти даного складного феномена (антропологічний, соціологічний, історичний, мистецтвознавчий, релігієзнавчий тощо). Поява нової науки про культуру викликана, напевне, потребою в ідентифікації і саморефлексії людини в умовах науково-технічної революції, з одного боку, та глобальних екологічних проблем як її породженні, з іншого. Відтак виникає «соціальне замовлення» на переосмислення змісту і ролі перетворюючої діяльності людини в природному і соціокультурному світі.

Окремо слід сказати про історичну науку, оскільки вона має своєрідний статус з-поміж інших наук, що досліджують проблеми людини і суспільства. Адже історія надає емпіричні факти, які використовуються при побудові соціологічних, політологічних, культурологічних та ін. наукових теорій. Крім того, вона не дає забувати про те, що суспільство та його структурні елементи не лише функціонують, а й змінюються, мають процесуальний характер.

Таким чином, протягом XIX - XX ст. виникають різноманітні соціальні і гуманітарні науки, покликані інтерпретувати динамічну дійсність, допомагати узагальнювати накопичений людський досвід, зрештою адаптуватися до вимог часу шляхом створення ієрархічної системи цінностей, яка б відповідала прагненням самих людей. Однак виконати таке своє призначення названим та іншим подібним наукам по одинці дуже складно, а то й взагалі неможливо. В історії науки дезінтеграційні процеси завжди супроводжуються інтеграційними, виникають суміжні галузі наукового знання, на кшталт історичної антропології, соціальної психології і т.ін. Проте інтегралістський підхід в повній мірі реалізується на світоглядному рівні, тобто внаслідок філософської рефлексії. Отже, виникнення сучасної гуманітаристики і відповідно філософії гуманітарного знання як методології гуманітарного дослідження можна вважати закономірним етапом в розвитку як окремих наук соціогуманітарного циклу, так і самої філософії, котра в умовах домінування наукової свідомості повинна базуватись не на світоглядних спекуляціях, а на теоретичних узагальненнях емпіричних фактів, які здійснені в межах конкретних наук про людину і суспільство. Схожі процеси мали місце, коли відбувалося становлення натуралістики та природничого ідеалу науковості. Таким чином, природничі науки виникли і стали об'єктом філософських рефлексій, коли чітко був сформульований об'єкт наукового дослідження -

природа, і розроблені основні методи її вивчення. Те ж стосується і наук гуманітарних: вони виникають тільки коли людина робить саму себе об'єктом наукового дослідження і виробляє відповідний методологічний інструментарій. Причому становлення гуманітаристики ускладнювалося існуванням природничого зразка науковості, що потребувало спрямування зусиль вчених не лише на здійснення інституціоналізації власного напрямку дослідження, а й на з'ясування специфіки свого предмету вивчення у порівнянні з уже розробленою галуззю наукового знання. Останнє, у свою чергу, породжувало неодноразові спроби гуманітаріїв запозичити природничу модель наукового дослідження.

Становлення гуманітаристики хотілося б більш детально проаналізувати на прикладі інституціоналізації історичної науки. Успіхи, що демонстрували природничі науки в XIX ст., спокусили багатьох мислителів, які намагались теоретично осмислити сутність та спрямованість історичного процесу. Так концептуально оформилися ідеї існування законів в історії та завершення історичного процесу, як правило, настанням певного ідеального стану. Положення про існування законів суспільного розвитку розробляли К.Маркс, О.Конт, Т.Бокль, В.Вундт, К.Брейзіг та інші мислителі. Незважаючи на істотні відмінності в їх вченнях, на наш погляд, всіх цих і їм подібних теоретиків об'єднує прагнення пояснити об'єктивну «ходу історії» і на основі такого пояснення спрогнозувати майбутній стан «соціального організму». Тут ідея визнання існування законів історії тісно пов'язана з тезою про благополучне завершення тривалого процесу історичних поневірянь людства і пошуку ним соціальної справедливості, яка (теза) представляє собою середньовічну мислену схему у секуляризованій оболонці. Адже формулювання історичних законів, як правило, здійснюється зворотнім шляхом: не від емпіричних фактів до їх узагальнення і далі - до прогнозування, а починається з постановки благої мети суспільного розвитку, а потім відбувається демонстрація шляху, яким нібито рухається суспільство, причому здебільшого людство в цілому, у напрямку її реалізації.

Використання подібного методологічного прийому може бути безболісним, на думку В.Будза, лише в тому випадку, якщо науковець відстоює моністичні позиції щодо пояснення історичного процесу, і редукує всі явища життя до законів, які впливають з такої моністичної парадигми мислення. Якщо ж дослідник відстоює плюралістичні позиції, то «встановлення історичних законів і закономірностей стає проблематичним, оскільки йому необхідно враховувати всю сукупність взаємодій і сил, що мають місце і діють в суспільному житті, всю тотальність факторів і впливів» [2, с.1 19].

Отже, перед істориком постає складна проблема відшукування тієї ніші, де б він, залишаючись на наукових позиціях, зміг відобразити усе розмаїття того, що ми називаємо людським життям. Відтак робота історика може кваліфікуватись як своєрідний тип мистецтва; вона схожа на діяльність письменника. «Ми захоплюємося такими істориками, - пише І.Берлін, - які (на зразок геніальних письменників) зображують людей, суспільства і ситуації багатовимірними, з усіх мислимих точок зору...» [1, с.79]. Однак, діяльність історика та письменника мають не лише спільні моменти (в їх основі лежить знання, вироблене людським розумом, вони обидва оперують історичним і психологічним досвідом, їх метод - специфічне розуміння людських оцінок, способу, яким люди реагують на виклик їх природного і соціального оточення). Головне, що їх відрізняє, так це те, що письменник сам конструює сюжет, а історик мусить починати свою роботу з пошуку фактів і подій, які реально мали місце [3, с.248]. Мистецтво історика проявляється виключно на науковому підґрунті.

Ще однією проблемою в контексті намагання історика зберегти свою професійну ідентичність є розгляд історичних подій і процесів з точки зору альтернативності. Гіпотетичні альтернативні варіанти (навіть неймовірні) доцільно, на наш погляд, конструювати хоча б для того, щоб протиставити їх причинній необхідності, щоб не склалось враження, що людина потрапляє у вир подій, де від неї нічого не залежить, а отже, й відповідати за це вона не повинна. За допомогою цього методу можна також змачувати конкретний набір історичних параметрів, щоб показати, чому сталося так, а не інакше. Відчуття свободи і «втеча» від неї у XX ст. сформували «соціальне замовлення» на пояснення місця і ролі людини в історичному процесі з огляду на значні суспільні трансформації, які тоді мали місце.

На нашу думку, саме в кризові періоди історії, коли обмежуються засадничі права значної частини соціуму, формулюються ідеї побудови ідеального суспільства на основі знання

історичних законів. Подібні моделі майбутнього уніфікують інтереси та потреби усіх людей; вони не розраховані на динамічні зміни, які лежать в основі західноєвропейської цивілізації, індивідуалістичної за своєю суттю. З цього приводу К.Гюппер відмічає, що «історицисти ніби намагаються компенсувати собі втрату незмінного світу, чіпляючись за віру в те, що зміни можна передбачити, оскільки ним править незмінний закон» [6, с.58].

І дійсно, саме віра лежить в основі тверджень ідеологів усіх новітніх концепцій кінця історії: як тих, хто намагається виправдати через певні «мисленні фігури» існуючий тип суспільства як найбільш досконалий етап його розвитку, як такий, що забезпечує реалізацію головних потреб людей, а відтак не потребує подальшої істотної трансформації (як-то Г.Гегель, О.Кожев, Ф.Фукуяма); так і тих, хто використовує зазначений концепт для відображення глибокої суспільної кризи, гострих соціальних протиріч, що потребують свого вирішення, а також кардинальних перетворень, рішучих дій, направлених на досягнення справедливого суспільного устрою, який би зробив людей дійсно щасливими (наприклад, К.Маркс). В даному випадку не існує принципової різниці між апологетичними та революційними концепціями завершення історичного процесу.

Проте ще з епохи середньовіччя висловлюється думка про необхідність розмежування сфери віри і сфери знання. Там, де є тільки віра, не може бути гарантії достовірності знання. З огляду на це, починаючи з XIX ст., формується нова парадигма мислення, що демонструє кардинально відмінну схему інтерпретації соціальних та історичних явищ. Цю наукову новацію П.Новгородцев охрестив другим «коперніканським переворотом» (перший - у гносеології), зауважуючи, що так само, як до М.Коперніка всі вірили в обмеженість земного, фізичного горизонту, а після його відкриття усвідомили факт безмежності Всесвіту, так і в межах «старої» соціальної філософії домінуючою є віра в обмеженість історичного горизонту, завершеність історії «яскравим образом земного раю» [4, с.30-31], на зміну якій повинна прийти впевненість у неможливості досягнення ідеального суспільного устрою. На те він й ідеал, щоб бути недосяжним.

Підводячи підсумки, необхідно зазначити, що до «соціальних замовлень» гуманітарію потрібно підходити обережно, якщо їх ініціює людина, котра «втікає від свободи». В основі сучасної гуманітаристики має лежати уявлення про людину як про активну і відповідальну істоту, як про таку, що є причиною соціокультурної динаміки і в той же час несе відповідальність за її наслідки на різних рівнях прояву своєї активності (за власне життя, за створений нею тип суспільства, за стан природи та збереження життя на планеті Земля). Саме таке «соціальне замовлення» - на допомогу в усвідомленні людської свободи та відповідальності - має виконувати представник соціальної чи гуманітарної науки. Історик, який бажає виконати дане замовлення, може в ході свого дослідження виходити з того, що історія як процес не має умовного способу, а от історія як наука не виключає моделювання альтернативних щодо реалізованих варіантів історичного процесу.

Література

1. Берлин И. Понятие научной истории // Подлинная цель познания. Избранные эссе. - М: Канон⁴-. 2002. - 800 с. - С.25-80.
2. Будз В. Проблема визначення законів і закономірностей історичного процесу в філософсько-історичній концепції Михайла Грушевського // Людина і політика. - 2001. - №6. - С. 14-121.
3. Мизес Л. фон. Теория и история: Интерпретация социально-экономической эволюции. - Челябинск: Социум, 2007. - 374 с.
4. Новгородцев П. И. Об общественном идеале. - М.: Пресса, 1991. - 640 с.
3. Одиссей. Человек в истории. 2000. - М: Наука, 2000. - 344 с.
6. Гюппер К. Ницета историзма // Вопросы философии. - 1992. - №10 - С. 29-58.
7. Фукуяма Ф. Конец истории и последний человек. - М.: АСТ: Ермак, 2005. - 588 с.
8. Швейцер А. Культура и этика. - М.: Прогресс, 1973. - 344 с.

Summary

Oxana Panafidina. The Dynamic of Social Order and Rise of Humanitarianistic (The Historic Science as Example). In the article, author viewed the process of development the humanities under the influence of "social orders", analyzed the transformation a methodological based of the historical science, devoted attention to such ideas as existence a laws and an alternative in the history and completion of historical process.